

hânân ise özellikle Hindistan'da kurulan İslâm devletlerinde askerî bir makamın adı olmuştur.

Osmanlı padişahları içinde hanı bir hükümdarlık unvanı olarak ilk benimseyen I. Murad'dır; Yıldırım Bayezid ilk defa bu unvanı tuğralarına, Çelebi Sultan Mehmed de sikkelerine koydurmuştur. Han unvanı Kırım girayları ile Türkistan'da kurulan Hıve, Buhara ve Hokand devletlerinin hükümdarları için de kullanılmış, hatta bu devletler "hanlık" adıyla tanınmıştır; Karahıtay hükümdarları ise **gürhan** unvanıyla anılmıştır.

Kağan unvanı mutlak ve evrensel bir niteliğe sahiptir. Nitekim Oğuz Kağan destanında hükümdar, "Ben Uygurlar'ın kağanıyım ve yeryüzünün dört köşesinin kağanı olsam gerektir" sözleriyle bu durumu ifade etmektedir. Kağanın imparatorluk içindeki yeri ve fonksiyonu bağlı oymak ve kabileleri bir arada tutmak, bunların sayısını arttırmak, birbirleriyle ve kendisiyle olan ilişkilerini devlet teşkilâtı içinde düzene koymak, ordunun başkumandanı sıfatıyla savaşları yönetmek, halkını bolluk içinde yaşatmak şeklinde özetlenebilir.

Göktürk ve Uygur hükümdarlarının resmî unvanı olan kağan daha önce Avarlar tarafından da kullanılmış ve Avrupa'ya taşınmıştır (kaganus). Bu unvanın Türkler'den önce Proto-Moğollar'da da bulunduğu ve çok defa "kaan" şeklinde söylendiği bilinmektedir. Göktürk hükümdarlarına kağan yerine han da deniliyordu; özellikle Tonyukuk Kitâbesi'nde bu unvana daha çok rastlanmaktadır. Türk devletlerinden Uygurlar ve Hazarlar birer kağanlık olarak kurulmuş, hatta Hazar tiseriyle ilk Rus hükümdarları da kağan unvanını benimsemişlerdir (Râsonyi, s. 60). Cengiz Han'ın oğulları genellikle kağan unvanıyla anılmışlar ve bu unvanın kâtipler tarafından resmî yazışmalarda kullanılması için emirler çıkarılmıştır (Spuler, s. 295). İlhanlı hükümdarları sikkeleri üzerine kağan unvanını çok defa "el-a'zam, el-âdil" sıfatlarıyla birlikte koydurmuşlardır; Gâzân Han ise "kâğânü'l-a'zam" yerine "es-sultânü'l-a'zam" yazdırmayı tercih etmiştir.

İlk defa Arap müelliflerinin Türk, Moğol ve Çin hükümdarları için kullandıkları **hâkan** (hâkân) unvanı kağanın Arapçalaşmış şeklidir ve İslâmiyet'in Türkler'le Moğollar tarafından kabul edilmesinden sonra onlar arasında da yaygınlaşmıştır. Bu unvanı Fâtih Sultan Mehmed'den itiba-

ren daha çok "sultânü'l-berreyn ve hâkânü'l-bahreyn" tabiri içinde Osmanlı padişahları kullanmışlardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Doerfer, *TMEN*, III, 141-183; Räsänen, *Ver-such*, s. 154-155, 219; Clauson, *Dictionary*, s. 611, 630; Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin*, II, 612, 797, 818, 844, 846, 847-849; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 76, 94, 175, 180, 181, 201; a.mlf., *Saray Teşkilâtı*, s. 230, 233, 238; Spuler, *İran Moğolları*, s. 294-298; L. Râsonyi, *Tarih-te Türk-lük*, Ankara 1971, s. 60-61; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ankara 1977, s. 154, 229-230; Hasan-ı Enverî, *İştilâhât-ı Divânî-i Dev-reyi Ğaznevi ve Selcûki*, Tahran 2535 şş., s. 242; Şemîş Şerîk-i Emîn, *Ferheng-i İştilâhât-ı Divânî-i Devrân-ı Moğol*, Tahran 1357 hş., s. 128-129; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmpa-ratorluğu Tarihi*, Ankara 1982, I, 166 vd.; Aydın Taneri, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Dö-neminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişme-si ve Saray Hayatı-Teşkilâtı*, Ankara 1987, s. 221; Enver Paşa, "Türkçe'de Han Kelime-i Mü-himmesi", *İkdam*, İstanbul 31 Kânunuevvel 1334; Hüseyin Hüsameddin, "Türklerde Han Unvanı", a.e., 25 Kânunusânî 1334; F. Laszlo, "Kağan ve Ailesi" (trc. Şerif Başta), *Türk Hu-kuk Tarihi Dergisi*, I, Ankara 1944, s. 42; K. Shiratori, "Kağan Unvanının Menşei" (trc. İbrahim Gökbakar), *TTK Belleten*, sy. 36 (1945), s. 497-504; *Kâmûsü'l-a'lâm*, II, 2019; Pakalin, I, 704-705, 723-726; Dihhudâ, *Luğatnâme*, XII, 66; J. A. Boyle, "Khâkân", *EP* (Fr.), IV, 948; a.mlf., "Khân", a.e., IV, 1042-1043.

AYDIN TANERİ

HAN CAMİİ

Kırım Gözleve'de bulunan
Mimar Sinan yapısı cami.

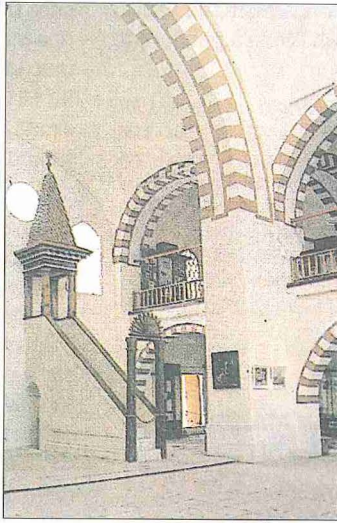
Kesin inşa tarihi bilinmemekte, 1552 yılında Kırım Hanı I. Devlet Giray tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir; Mimar Sinan'ın üç tezkeresinde de adı Ta-tar Han Camii şeklinde geçer.

Kırım hanları tahta çıkışlarında İstanbul'dan bir ferman alırlar ve bunları Han Camii'nde saklanan özel bir deftere kaydederdiler. 1837 yılından sonra kaybolan bu defterdeki ilk imzanın I. Devlet Giray'a ait olduğu bilinmekte ve bu sebeple camiyi onun yaptırdığı sonucuna varılmaktadır. Halim Giray da Devlet Giray'ın Gözleve'de (Yevpatoriya) bir cami yaptırdığını kaydeder (*Gülbün-i Hânân*, s. 52, 176). 1834'teki restorasyon sırasında giriş kapısına konulan kitâbede caminin 1552 yılında Devlet Giray tarafından inşa ettirildiği yazılmıştır. Devlet Giray zamanında Kırım'da savaş olduğundan ve şartlar böyle büyük bir inşaat için uygun bulunmadığından Steven'e göre yapım işi Devlet

Giray'ın veliahdı Mehmed Giray'a havale edilmiş ve onun tarafından bitirilerek 1564'te hizmete açılmıştır. V. Pyankova da mihrap duvarındaki nişte 979 (1571) tarihinin bulunduğunu söyler. Mimar Sinan'ın Kırım'a gidip gitmediği belli değildir; muhtemelen kendisi gitmemiş, inşaatları verdiği talimata göre bir kalfası ile yerli ustalar yürütmüştür. Çünkü onun 1550-1557 arasında yoğun biçimde İstanbul'da Süleymaniye Camii ile meşgul olduğu bilinmektedir.

Kırım'ın en gösterişli mimari eseri olan Han Camii'nin yapımında sarı kireç taşı ve mermer kullanılmıştır. İç mekânın kubbe tarafında merkezî kubbe ile aynı çapta bir yarım kubbe, yan taraflarında da üçer kubbeli iki nef yer alır; bütün kubbe kemerlerinin içe gelen ayakları sekizgen kesitli dört pâyeye oturur. Kuzey cephesinde beş kubbeli bir son cemaat yeri bulunmaktadır; caminin kubbelelerinin tamamı kurşun kaplıdır. Orta mekânın yüksekliği 22 m., genişliği 11,5 metredir. Ana kubbe sekiz köşeli bir kasnağa oturur; kasnağın on altı penceresi orta mekânı çok iyi aydınlatmaktadır. Kubbenin çapı 11 m., birer galeri barındıran yan neflerin genişliği 4,65 metredir. Kuzeydeki ana kapıdan başka batı ve doğu cephesinde de birer kapı mevcuttur. Batı cephesinde ayrıca tünel biçiminde bir merdiven bulunmakta ve küçük, üstü kapalı bir balkona çıkmaktadır; oradan da küçük bir girişle bu taraftaki galerinin güneybatı köşesinde yer alan ve hünkâr mahfilî olduğu sanılan ahşap bir bölme-ye geçilmektedir.

Orta mekânın önündeki yarım kubbenin altında beş dilimli mihrap bulunmaktadır. Mihrabın nişi mukarnaslarla doldurulmuştur; bunun iki tarafında yarım sütunçelerle başlıkları, üstünde de bir âyet göze çarpar. Mihrabın sağında orijinal olmayan bir minber vardır. Son cemaat yerinin kemerleri tahminlere göre 1896 restorasyonu sırasında kapatılarak ana kapı dışarıya kaydırılmış ve böylece bu girişin çift ahşap kapısı olmuştur. Asıl girişi teşkil eden iç kapı zengin bir oyma işçiliği gösterir ve kapı kemerleri mermerden yapılmıştır; üstünde de Arapça yazılı bir bant vardır. Son cemaat yerini galeriye bağlayan giriş kaldırılmıştır. Ana kapının sağında ve solunda mukarnas ve düğüm motifleriyle süslenmiş iki mihrâbiye bulunmaktadır. Son cemaat yerinin doğu ve batı tarafları duvarlarla kapatılmış olup mekânı örten beş kubbenin ke-

Han Camii
ve içinden
bir görünüş –
Gözleve /
Kırım

merleri bu duvarlarla iki pâyve ve iki mermer sütun tarafından taşınmaktadır; ortada yer alan pâyelerin önünde de birer köş sütun vardır.

Caminin kuzey duvarında sekizi kubbe kemerinin içinde, beşi aşağıda olmak üzere toplam on üç pencere yer almaktadır. Yukarıdakilerin üçü daire biçiminde, beşi sivri kemerli, çift sıra teşkil eden aşağıdakilerin ise üstte bulunan ikisi sivri kemerli, alttaki üçü dörtgen sövelidir. Doğu ve batı duvarlarındaki kubbe kemerlerinin içinde beşer adet yuvarlak, yan neflerin dış cephelerinde ise alt sırada üçer adet dörtgen ve üst sırada ikişer adet sivri kemerli pencere bulunur; son cemaat yerinin yan duvarlarında da aynı düzenleme görülmektedir. Güney cephesinde alttakiler dörtgen, ortadakiler sivri kemerli ve üsttekiler yuvarlak olmak üzere üç sıra pencere mevcuttur. Yan galerinin güney cephesinde her katta birer pencere yer alır. Üst pencereler sivri kemerli, alttakiler dörtgen biçiminde olup alt pencerelerde demir, üsttekilerde ağaç şebekeler vardır. Bütün bu pencereler camiyi görüntüye yumuşaklık veren bol bir ışıkla doldurmaktadır.

Bugünkü minareler 1977 yılında başlayan restorasyon çalışmalarında yapılmıştır. O tarihe kadar sadece temelleri duran minarelerin ne zaman ve neden yıkıldığı bilinmemektedir. Mevcut resim ve gezi notlarından birkaç defa yapıлып tekrar yıkıldıkları anlaşılan minarelerin temellerinden, orijinal hallerinin Mimar Sinan'ın bilinen klasik ince Osmanlı minare formunda olduğu anlaşılmaktadır. Son cemaat yerinin önünde XVII ve XIX. yüzyıllara ait birkaç mezar bulunmakta ve eski tarihilerin başka bir yerden bu-

raya nakledilmiş olduğu sanılmaktadır; yeniler Kırım Savaşı'nda ölen Osmanlı surlarına aittir. Ayrıca burada III. İslâm Giray tarafından yaptırılan 1061 (1651) tarihli bir çeşme mevcuttur.

Cami zaman içinde büyük tamirler geçirmiştir. Bunların en önemlileri, son cemaat yerinin sütun araları örülerek kapalı mekân haline getirildiği 1834 tamirleri ile buranın eski haline çevrildiği, minarelerin yapıldığı ve camiye tekrar orijinal görünümünün kazandırıldığı 1977'de başlayan büyük restorasyondur. Bu çalışmadan sonra yapı 1980'li yıllarda arkeoloji müzesi olarak kullanılmışsa da 1990 yılından itibaren geri dönen Kırım Tatarları'nın baskısı ile tekrar ibadete açılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VII, 565; P. S. Pallas, *Bemerkungen aus einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des russischen Reiches in den Jahren 1793 und 1794*, Leipzig 1801, II, 28-33; A. Demidoff, *Voyage dans la Russie méridionale*, Petersburg 1842; Halim Giray, *Gülbün-i Hânân*, İstanbul 1327, s. 52, 176; Cafer Seidahmet [Kırım], *La Crimée*, Lavanne 1921; H. Bodaninskiy, *Arkeologičeskoje i Etnografičeskoje İzučenje Tatar v Kırımı*, Simferopol 1930; A. L. Jakobson, *Srednevekoviy Kırım*, Moskva 1964; V. Draçuk v.dğr., *Kerkintida-Gözlöv-Yevpatoriya, Tavriya-Akmesic* 1977, s. 63-81; Oktay Aslanapa, *Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri*, İstanbul 1979, s. 18-23; a.mlf., *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri*, Ankara 1988, s. 47-49, plan 11, rs. 25-26; a.mlf., *Mimar Sinan*, Ankara 1992, s. 32-33; a.mlf., "Kırım'da Türk Eserleri ve Mimar Sinan'ın Yaptığı Cami", *TK*, sy. 28 (1965), s. 236-237; a.mlf., "Kırım'da Türk Eserleri", *Emel*, sy. 135, İstanbul 1983, s. 34-37; Aptullah Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul 1986, s. 303; Mirza Bala, "Kırım", *İA*, VI, 761.

NICOLE KANÇAL-FERRARI

HÂN-I CİHÂN LÜDÎ

(خان جهان لودی)

(ö. 1040/1631)

Bâbürlü kumandanı
ve devlet adamı.

Asıl adı Pîr Han olup 1587'de doğduğu tahmin edilmektedir (Cihângîr, s. 42). Gurlu akınları sırasında Hindistan'a yerleşen Afgan menşeli Lûdî sülâlesine mensuptur. Lûdîler, 1451-1526 yılları arasında Hindistan'da hüküm sürmüş ve Bâbü'r'ün 1526'da Panipat Meydan Savaşı'nı takiben Agra'yı almasına kadar Delhi Sultanlığı'nı idare etmişlerdi. 1555'ten sonra Afgan ve dolayısıyla Lûdî nüfuzu iyice kınıldı ve hanların çoğu Hümâyun'un himayesine girdi. Pîr Han'ın babası Devlet Han Lûdî de Ekber Şah'ın kumandanlarındandı. Pîr Han önce Raca Mansingh'in, daha sonra Şehzade Danyal'ın hizmetinde bulundu. Devlet Han Lûdî'nin ölümü üzerine Cihangir, ona karşı taşıdığı iyi niyetin bir nişanesi olarak oğlunu yanına getirtti ve kendisine "salâbet han" unvanı ile 3000 hizmetli ve 1500 süvarilik bir mansap verdi. Kaynakların belirttiğine göre hükümdarın "ferزند" (oğul) diye hitap ettiği Pîr Han'a sarayda özel bir itibar gösterilmiştir.

1607 yılında hân-ı cihânlığa terfi ettirilen Pîr Han, Cihangir tarafından Melik Anber'i te'dib ve Marata meselesini halletmekle görevlendirilerek Dekken'e gönderildi. Daha önce Nizamşâhiler'den II. Nizamşah, Melik Anber gibi akıllı ve güçlü bir kumandan sayesinde Bâbürlüler'e karşı Maratalar'ı kullanmayı düşünmüş ve onları maddî menfaatler karşılığında kendi tarafına çekmişti. Bunun ardından Bâbürlüler'e karşı yıpratma savaşları yapılmış ve merkezden yollanan kuvvetler de pek varlık gösterememişlerdi. Cihangir'in son olarak gönderdiği Hân-ı Hânân Abdurrahman da durumu kontrol altına alamadı. Bunun üzerine Hân-ı Cihân Lûdî Evrengâbâd'a (Khirkı) geldi ve burada karargâh kurdu. Kumandanlar arasındaki fikir ayrılıkları Bâbürlü ordusunda tam bir bütünlük sağlamayı önlüyordu. Melik Anber ve Maratalar'ın arazinin sarp oluşundan faydalanarak giriştikleri vurkaç savaşları çok etkili oluyordu; nitekim 1608'de Ahmednagar'ı ele geçirdiler ve Bâbürlüler'le ağır şartlar ihtiva eden bir antlaşma yaptılar. Hân-ı Cihân Lûdî, bu başarısızlığın sebeplerini yazdığı bir mektupla Cihangir'e açıkladı ve Dekken'de